

Uygur Bozkır İmparatorluğunun Çöküşüne Manihaizm mi Sebep Oldu?

Did Manichaeism Cause the Collapse of the Uyghur Steppe Empire?

Öz

Mezopotamya'da doğan ve kısa süre sonra bu topraklardan sürgün edilen dini inanç Manihaizm'le Eski Uygurlar 8. yüzyıl ortalarında Böğü Kağan'ın hükümdarlığında tanışmışlardır. Kağan'ın Eski Türk âdetlerine oldukça yabancı olan bu yeni inanç sistemini niçin kabul ettiği sorusu ise çeşitli teoriler ortaya atılsa da uzun süre yanıtız kalmıştır. Hatta bu inancın ilkelerinin, Eski Türklerin beslenme ve yaşam şekillerine aykırı olması Böğü Kağan'ın kararının sebebini anlaşılmaz kılmıştır. Diğer yandan, son yıllarda yapılan çeşitli çalışmalar bu kararın daha çok ekonomik gerekçelerle alındığına işaret etmektedir. 8-9. yüzyıllarda İç Moğolistan'da yaşanan kurak mevsimler, Uygurların güçlü müttefikler bulmasını mecbur kılmış görünmektedir. Manihaizm'de misyonerlik ve tüccarlık genellikle birbirleriyle yakın ilişkili olduğundan bu dini, ticareten tamamen ayırmak mümkün değildir. Manihaizm dini aracılığıyla Eski Uygurlar, Orta Asya'nın zengin tüccarları Soğdlarla doğrudan temas kurabilmişler, ekonomilerini ve ordularını güçlendirmişlerdir. Bununla birlikte, devlet içindeki yöneticilerin birbirleriyle yaşadıkları aralıksız çekişmeler ve büyük boyların isyanlarının Uygur Bozkır Kağanlığını çöktüğe sürükleyen esas sebepler olarak öne çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada, Manihaizm'in Orta Asya'daki durumu, din ve ticaret ilişkisi ile Eski Uygurların son yıllarında yaşanan çatışmalar ve şiddetli kuraklık üzerinde durularak tarihi çok katmanlı değerlendirmenin gerekliliği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Manihaizm, Eski Uygur İmparatorluğu, Manihaist Kilise, İç Moğolistan'da Kuraklık

Abstract

In the mid-8th century, during the reign of Böğü Khagan, the Old Uyghurs encountered Manichaeism, a religion that had originated in Mesopotamia and was subsequently exiled from those lands. The question of why the Khagan accepted this new belief system, which was quite foreign to the Old Turkish customs, remained unanswered for a long time despite various proposed theories. The principles of this belief being contrary to the dietary and lifestyle habits of the Old Turks made Böğü Khagan's decision seem incomprehensible. On the other hand, various studies conducted in recent years indicate that this decision was made primarily for economic reasons. The drought seasons experienced in Inner Mongolia during the 8th-9th centuries appear to have compelled the Uyghurs to find strong allies. Since missionary work and trade were often closely related in Manichaeism, it was not possible to completely separate this religion from commerce. Through the religion of Manichaeism, the Old Uyghurs established direct contact with the wealthy Sogdian merchants of Central Asia, thereby strengthening their economy and armies. However, the continuous conflicts among the state's administrators and the rebellions of major tribes appear to be the real reasons for the collapse of the Uyghur Steppe Empire. This study discusses the necessity of a multi-layered historical evaluation, focusing on the status of Manichaeism in Central Asia, the relationship between religion and trade, and the conflicts and severe droughts experienced in the final years of the Old Uyghurs.

Keywords: Manichaeism, the Uyghur Steppe Empire, Manichaean Church, Drought in Inner Mongolia

Betül ÖZBAY*

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
İstanbul, Türkiye,
betul.ozbay@medeniyet.edu.tr.
ORCID: 0000-0003-1513-0994
ROR ID: ror.org/05j1qpr59

Gönderilme Tarihi / Received Date

13.06.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date

22.09.2024

Yayın Tarihi / Publication Date

21.10.2024

Atıf/Citation: Özbay, B. (2024).

Uygur Bozkır İmparatorluğunun Çöküşüne

Manihaizm mi Sebep Oldu?,

Dil ve Edebiyat Araştırmaları, 30, 181-196

doi.org/10.30767/diledeara.1500980

Hakem Değerlendirmesi:

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme.

Çıkar Çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek:

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review:

Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest:

The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support:

The author declared that this study has received no financial support

Copyright 2024

Dil ve Edebiyat Araştırmaları

Dergimizde yayımlanan makalelerin telif hakları dergimize ait olup CC-BY-NC-ND lisansına uygun olarak açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

ted.org.tr | 2024

Giriş

Manihaizm, 3. yüzyılda Mezopotamya’da Mani tarafından kurulan ve kısa sürede Asya’dan Avrupa’ya yayılan bir dindir. Düalistik temelli bir sisteme sahip olan bu dinde, iyilik ve kötülük, ışık ve karanlık, ruh ve madde gibi kavramlar birbirine karşıt olarak tanımlanır. Manihaizm’e göre, insan ruhunun amacı karışmış olduğu maddeden ayrılarak saf Işık âlemine geri dönmektir.

Manihaizm’in kutsal metinleri ve kaynakları genel olarak üç ana kola ayrılmaktadır: merkez, doğu ve batı. Merkez kabul edilen Mezopotamya bölgesinden günümüze ulaşan kaynaklar oldukça sınırlıdır. Öte yandan, Manihaizm batıda Roma İmparatorluğunda ciddi direnişle karşılaştığı için burada yayılımı sınırlı kalmış ve kaynak sayısı son derece az olmuştur. Buna karşılık, Doğu Manihaizmi özellikle Çin ve Orta Asya’da gelişmiş ve Eski Uygur Kağanlığının himayesi altında önemli ölçüde güç kazanmıştır. Ancak Uygur Bozkır Kağanlığının çöküşünü takip eden dönemde siyasi desteğini kaybeden Manihaist manastırlar etkilerini yitirerek ortadan kalkmıştır. Manihaizm ve bu dine ait manastırlardan son bahseden kişi, 13. yüzyılın ünlü seyyahı Marco Polo’dur (Lieu, *Medieval Manichaeism and Nestorian Remains in the Zayton (Quanzhou) of Marco Polo*, 2009, s. 181). Bu tarihten sonra Manihaistler hakkında birinci elden kaynaklara ulaşmak mümkün olmamıştır.

1292’de, Marco Polo ve amcası Çin’in Fujian Eyaleti’ndeki Fuzhou liman şehrine giderek bu şehirdeki bir manastırı ziyaret ettikleri sırada, kendilerine kutsal bir yazma gösterilir. Polo, bu yazmadaki bir Mezmur (Zebur) parçasını fark ettikten sonra, manastır cemaatini Hristiyan olarak niteler. (Lieu, *Nestorians and Manichaeans on the South China Coast*, 1980, s. 78). Mezmur parçalarına bakılarak yapılan bu hatalı değerlendirmeden dolayı, Fujian Eyaleti’ndeki Manihaistler, kayıtlarda uzun süre Hristiyan olarak anılır. Bu karışıklığın en önemli sebeplerinden biri de pek çok dinî metnin içeriğinin yanı sıra, Manihaist kilise yapılanmasının da Hristiyanlıkla kuvvetli biçimde örtüşüyor olmasıdır.

Manihaizm’de Kilise Yapılanması ve Dinî Yaşam

Manihaizm’in temelinde yer alan ışık ve karanlık düalitesine benzer olarak kiliseye tabi cemaat de oldukça açık bir biçimde *seçilmişler* (EUyg. “dendar”) ve *dinleyiciler* (EUyg. “nigoşak”) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. *Seçilmişler*, daha ziyade rahip veya rahibeleri ifade ederken; *dinleyiciler* sıradan inanırlar için kullanılan bir terimdir. Ancak dinî cemaatteki ayırım yalnızca bu iki gruba sınırlı değildir. *Seçilmiş* olanlar da yine İrani metinlerde iki uzva benzetilerek Part./OF. *dendarān* “dindarlar, dini yayanlar” ve Part./OF. *ardawān* “doğrular; ermişler” olarak iki gruba daha ayrılırlar. Ayrıca rahipler ya da seçilmişler sınıfı da kendi içinde bir düzene sahiptir. Genel olarak, Manihaist kilise yapılanmasına göre, seçilmişlerin misyonerlik çalışmalarını ve ritüel faaliyetlerini koordine ettiği hiyerarşik bir düzen de bulunur. Bunlar, 12 öğretmen, 72 piskopos ve papazlardan oluşur. Manihaizm’deki yetkin olanların sayısının hem İsa’nın 12 havarisi hem de 72 elçisinin yanı sıra kozmik Işık tanrıları düzenine göre modellendiği düşünülen bir dinî ideoloji gelişmiştir (Teigen, 2021, s. 4).

Manihaizm’in sosyal yapısında olan bir diğer önemli nokta da son derece disiplinli bir yeme-içme âdetlerinin olmasıdır. Özellikle rahipler sınıfında oldukça katı kuralların uygulandığını söylemek mümkündür çünkü vegan beslenmelerinin yanında gün içinde her türlü yiyecek ve içeceğin az tüketilmesi de tavsiye edilir. Kaynakların farklı aktarımları olsa da rahiplerin muhtemelen gün batımına yakın bir zamanda, günde bir öğün yemek yedikleri ve hemen ardından da namaz kıldıkları anlaşılmaktadır (Reeves, 2011, s. 14).

Manihaist seçilmişler ile dinleyicilerin farklı yaşam tarzları, Manihaizm karşıtı görüşleri savunanların yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır. Manihaizm karşıtlığı üzerine söylediklerinde Hippolu Aziz Augustinus, Manihaistlerin *duabus professionibus* “iki dinî yaşam tarzı, bağlılık” a sahip olduklarının altını tekrarlar çizer. Seçilmişler, emirlere uygun yaşayarak öldüklerinde bir tür meleğe dönüştükten sonra kalıcı olarak cennette yaşama sahip olacaklarına inanırlarken dinleyiciler, ibadetlerini yerine getirip nihayet bu dünyadan ayrıldıklarında Işık âleminin bir üyesi olarak yaşayabilirler. Kısacası, seçilmişler ve dinleyicilerin öldükten sonra da elde edecekleri mükafatlar farklı olduğundan günlük hayatlarını sürdürürken aynı davranış ve tutumlara sahip olması beklenmemektedir. Bunların yanında, bu iki grup birbirinden tamamen ayrı da değildir; festivallerde, ayinlerde sürekli birlikte dirler. Özellikle, Manihaist ilahilerin pek çoğunda bu birliğin önemi kuvvetle vurgulanır (BeDuhn, 2000, s. 27). W. Sundermann tarafından yayımlanan Soğdca bir parabol kitabında Manihaist cemaatin kiliseye yeni katılanları nasıl karşıladığını şu sözlerden anlamak mümkündür (Sundermann, 1985, s. 24-25):

“Ve kim gelirse gelsin... havarilerin kilisesine ... hiç kimse reddedilmez; ancak yasa ve emirlerin sırasına göre onları kendine uygun yerlere yerleştirir ve düzene girenlerin sayısına göre ya dinleyici “niğoşak” olurlar ya da seçilmiş “rt’wyh” olurlar ve hepsi kendi emirlerine gayretlerine ve güçlerine göre işlerini tamamlarlar.”

Manihaizm’de topluluğun bu iki grubunun da takip etmesi gereken kurallar ve yöntem açıkça birbirinden ayrılmasına rağmen nihayetinde, bu iki kutbun üyelerinin birbirilerine karşı da ciddi sorumlulukları bulunmaktadır.

Aziz Augustinus, Manihaizm karşıtı eseri “De moribus manichaeorum” da (MS 390), Manihaizm dininin en temel ilkelerinden olan üç mühür (Lat. *tria signacula*): ağız, el ve beden temizliği ilkesini işlerken Manihaist kilisedeki seçilmiş ve dinleyicilerin birbirinden farklı kurallara tabi olduğunu söyler. Seçilmişlerin herhangi bir şekilde türün hasat edemediklerini; yemek hazırlayamadıklarını; et, süt, yumurta, şarap gibi yiyecek ve içecekleri tüketemediklerini fakat dinleyicilerin beslenme diyetlerinin bu şekilde katı olmadığını belirtir. Augustinus’a göre dinleyicilerin et yiyebilmeleri, süt, yumurta vb. gıdaları tüketebilmelerine karşın seçilmişlerin bu beslenme biçimini günah saymaları çelişkilidir (BeDuhn, 2000, s. 81). Kısacası, Augustinus, cemaatin iki farklı grubu seçilmişler ve dinleyicilerin yeme-içme konusunda birbirinden tamamen farklı yaşadıklarını kaydeder.

Bunlarla birlikte, Eski Uygurca en önemli Manihaist eserlerden olan ve dinleyiciler için yazıldığı anlaşılan tövbe duası *Huastuanift*’te topluluğun günlük yaşamına dair ilginç sayılabilecek bazı bilgiler mevcuttur. Bu tövbe duasında, gündelik işlerle uğraşırken veya üşengeçlik yüzünden günlük dinî vecibelerin gerektiği gibi yapılamamasından ötürü tövbe edilirken aşağıdaki sözler dile getirilir:

“Dahası ev bark, mal mülk sahibi olmak için ya da ihtiyaçlarımızı, sıkıntılarımızı bahane edip ... erinip üşenerek, isteyerek veya istemeyerek oruç bozduysak” (Özbay, Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası, 2019, s. 88, 94-95)

Yukarıdaki alıntıda yer alan *yılkı barım* ikilemesindeki *yılkı* sözcüğü “büyükbaş hayvan, sığır; mal” anlamlarındadır. Sözcük bu anlamıyla metnin tamamında iki kez geçer. Diğer yandan, aynı duanın Soğdca versiyonundaki tövbe kısmı ise aşağıdaki gibidir:

“ve eğer zayıf, korkusuz düşüncemizden ötürü ve ekim dikim işleriyle uğraşmamız nedeniyle ...” (Özbay, The Basic Sentence Structure of the Manichaean Confession Book, 2023, s. 65-67)

Soğdca metinde geçen *kyšty* “ekim; ekme eylemi” (Sims-Williams & Durkin-Meisterernst, 2022, s. 118) ve *pr’k’nty* “dikim; dikme eylemi” (Sims-Williams & Durkin-Meisterernst, 2022, s. 168) anlamlarına gelir. Dolayısıyla, aynı tövbe duasının Soğdca versiyonunda gündelik işlerden bahsedilirken hayvancılıkla ilgili ifadeler yerine, tarım ve bahçecilikle ilgili ifadelerin olduğu anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla, tövbe duası, Eski Uygurcaya tercüme edilirken bir yerelleştirme yapılarak metin, toplumun günlük hayatına daha uygun hâle getirilmiştir.

Bu bilgilerden yola çıkarak, Manihaist toplumun bileşenlerinin farklı dinî yükümlülüklerle göre hayatlarını sürdürdükleri çıkarımı yapılabilir. Manihaist seçilmişler muhafazakâr ve kapalı bir hayat yaşarken Manihaist kilise cemaatinin çoğunluğunu oluşturan dinleyiciler daha serbest bir yaşam sürmüşler, aile kurabilmişler, hayvancılıkla, tarımla uğraşabilmişler, yeme-içme alışkanlıklarında da daha rahat bir tutum benimseyebilmişlerdir. Bununla birlikte, Teigen’e göre dinleyicilerin en önemli görevleri, yapabildikleri ölçüde seçilmişlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara yardımcı olmaktır. Bu ihtiyaçlar, kıyafet, yeni üyelerle ilgilenme, barınma ve günlük ritüel yemeklerini hazırlamak olabileceği gibi güvenlik konusunda da olmuştur. İcra ettikleri bu eylemlerle, dinleyiciler de ışığın kurtuluşuna katılma fırsatı bularak gelecekte kendi kurtuluşlarına ulaşabilecekleri inancına sahip olmuşlardır (Teigen, 2021, s. 21).

İpek Yolu’nda Manihaizm

MS 3-6. yüzyıllar özellikle Avrasya’da ciddi doktrinel anlaşmazlıkların ortaya çıktığı bir dönemdir. Manihaistler, Sasani Kralı I. Şahpuhr’un ölümünden sonra saraylı Zerdüş’tin din adamları karşısında güçlerini yitirdiklerinde önce kâfir ilan edilmişler, sonra da Sasani Ülkesi’nden sürgün edildikleri için çeşitli bölgelere iltica etmişlerdir. Roma İmparatorluğunun sıkı denetimleri nedeniyle batıdaki varlıkları daha zayıf olduğu hâlde, doğuda, İpek Yolu’nun bağlantı noktası ve merkezine yerleşebildiklerinden önemli bir ekonomik avantaj elde etmişlerdir. Tarihî kaynakların aktarımına göre, Orta Asya’nın zengin tüccarları Soğdların önemli bir kesimi Manihaist’tir. Özellikle Doğu Manihaizmi’nin kurucusu olarak bilinen Mani’nin havarilerinden üstat Mâr Ammō, Merv, Belh gibi Orta Asya’nın merkez şehirlerinde güçlü dergâhların kurulmasına önderlik etmiştir. Ayrıca, Doğu Manihaizmi’ndeki pek çok önemli eseri de bizzat kendisinin yazdığı düşünülmektedir (Asmussen, 1989, s. 979).

Manihaizm’in Uzak Asya’ya ulaşmasının 6. yüzyıl civarında olduğu düşünülmeye rağmen Çin İmparatorluğundaki ilk açık kayıt MS 694’te Çin İmparatoriçesi Wu Zetian [Çin. 武则天 / 武则天] (h. MS 690-705) döneminde tutulmuştur. Önceleri İmparatoriçe, Manihaizm’i olumlu karşılamış olmasına karşın halefi olan İmparator Xuanzong [Çin. 唐玄宗] (h. MS 712-756) dinî yozlaşma yarattıkları gerekçesiyle 732’de çıkardığı bir fermanla sadece batılı barbarların (muhtemelen Soğdlar) bu dine inanmalarına izin vermiştir. Ancak 8. yüzyıl ortalarında Uygur Bozkır İmparatoru Böğü Kağan’ın Manihaizm’e resmen destek vermesiyle Çin’deki bu kısıtlama hâli bir süreliğine de olsa değişmiş, hatta çeşitli bölgelerde manastırlar inşa edilmiştir. Öte yandan, Uygur Bozkır Kağanlığının 840’taki düşüşünün ardından İmparator Wuzong [Çin. 唐武宗] (h. 840-846) bu manastırları tamamen dağıtmıştır (MS 843-845) (Kósa, 2011, s. 3-4).

Bununla birlikte, 843-845 arasına tarihlenen Çin’deki büyük yıkımdan bazı Manihaist grupların da kurtulduğunu görmekteyiz. Büyük olasılıkla, bu grup Song ve Yüen Hanedanlıklarının kısmen ılımlı dinî yaklaşımları sayesinde en azından 13. yüzyıla kadar hayatta kalabilmiştir. Ayrıca, Fujien Eyaleti’nde bulunan Quanzhou şehrinde bugün bile ayakta olan Manihaist bir manastır ve Işık Budası olarak bilinen Mani’nin heykeli yer almaktadır (UNESCO World Heritage Convention, 2021).

Manihaizm ve Orta Asya'nın Tüccarları Soğdlar

Orta Asya'da oldukça merkezî bir bağlantı noktasına yerleşmiş olan Soğd tüccarların, Hindistan'a, İran platosuna; Volga ve Karadeniz'e, Moğolistan'a ve Çin'in kuzeyine; ayrıca, Tanrı Dağları geçitlerine ulaşarak Gansu Koridoru'ndan (Hexi Koridoru) geçip Orta Çin'e erişimleri vardır (de la Vaissière, 2005, s. 16-17). Bu önemli merkezlerin kesişim noktasında bulunan Soğdların güçlü ekonomileri sayesinde, bugün bile hâlâ merkezî öneme sahip Semerkant, Buhara, Çaç (-Taşkent) gibi heybetli şehirler kurabilmişlerdir.

MÖ 1. yüzyılda Çinli büyükelçi Zhang Qian döneminde, Çin ve Soğd halkları arasındaki ticari bağlantılar başlamış ve gittikçe kuvvetlenmiştir (de la Vaissière, 2005, s. 24-26). Kayıtlara geçen ticaret rakamları bugün için bile baş döndürücü miktardadır. Örneğin, Wusun elçisi Zhang Qian'ın beraberinde, 10.000 büyük ve küçükbaş hayvan ile 100.000.000 nakit değerinde altın ve ipek emtia taşıdığı aktarılmaktadır. Ayrıca, bu kayıtlarda Çin imparatorlarının Fergana atlarına olan düşkünlüğüne de yer verilir (Qian, 1993, s. 238; de la Vaissière, 2005, s. 24-30). *Han shu* kayıtlarına göre ise MS 1. yüzyıldan itibaren Soğd tüccarların Çin'e doğrudan gitmeye başladıkları aktarılır. Soğdlar yukarıda kısaca değinildiği gibi, sadece Çin'le değil aynı zamanda Hindistan, Tibet ve bölgedeki irili ufaklı krallıklarla da doğrudan temas içindedir (McLaughlin, 2016, s. 94).

Öte yandan, bu tüccarların önemli bir kısmının Manihaist olmasının güçlü nedenlerinden biri, Manihaizm'deki misyonerlik faaliyetlerinin her zaman teşvik edilmesi dolayısıyla, ticaret ile din arasındaki sıkı bağıdır. MS 5. yüzyılda yazılmış, Manihaist edebiyatın en önemli eserlerinden *Kephalai*'da "Elçinin gelişiyile ilgili" bölümde aktarılan aşağıdaki sözler bu düşüncüyü destekler niteliktedir:

"Kalpten memnun olan bir çiftçi gibi... hasadı getiriyordu ya da büyük yükünü ve ticaretinin zenginliklerini ikiye katlayarak bir ülkeden çıkacak olan bir tüccar gibi ..." *Kephalai*, 11/18-20 (Gardner, 1995, s. 17).

Sonuç olarak, önemli ticaret yollarının merkezinde yer alan Orta Asya'da Manihaizm'in gelişmesi için toplumsal yapı açısından elverişli bir zemin olduğu söylenebilir.

Soğdlarla İlişkiler ve Eski Uygurların Manihaizm'i kabul edişi

Soğdlar ve Eski Uygurların ilişkisi, Uyguların Manihaizm'i kabulünün öncesine dayanır. Eski Uygur devleti güçlenirken gelişen ekonomilerindeki en etkili topluluk Soğdlar olmuştur. 8. yüzyılın ortalarında, devletin kuruluşundan bir süre sonra, Böğü Kağan Manihaizm'i kabul ederek bu dinin tebaasında yayılmasını sağlamıştır. Manihaizm'in Uygurlar arasında ilk yıllarda olmasa da sonradan giderek yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Arap seyyah Tamfım ibn Bahr, 820'li yıllardaki seyahati sırasında yazmış olduğu Uygurların başkentlerine dair notlarını aşağıdaki gibi aktarır:

"Şehir oldukça kalabalık ve yoğun bir nüfusa sahiptir, etrafta tarım arazileri bulunur ve çeşitli esnafın ve satıcıların olduğu çarşı, pazarlar vardır. Halk arasında ise 'zındık'¹ dini hâkimdir" (Minorsky, 1948, s. 283).

Böğü Kağan'ın Manihaizm'i kabul edişi ve Manihaizm'in Eski Uygurlar arasında yayılışı hakkında pek çok çalışmaya ulaşılabilir (krş. Chavannes & Pelliot, 1911-1913, s. 264; Mackerras, *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Historie*, 1972, s. 9). Bu çalışmaların büyük kıs-

¹ Arap kaynaklarında, sıklıkla Manihaizm için kullanılan bir adlandırmadır.

mı, 762-63 yılları arasında Uygurların üçüncü hükümdarı Bögü Kağan zamanında resmî din olarak Manihaizm'e geçildiği düşüncesini paylaşır. Bunlardan başka, L. Clark, Bögü Kağan'ın Manihaizm'i 761'den biraz önce 750'lerin ortalarında kabul etmiş olabileceğini iddia eder (Clark, *The Conversion of Bögü Khan to Manichaeism*, 2000, s. 105). Dahası, Şine Usu yazıtından hareketle Uygurların batıya yaptıkları fetihlerle birlikte, Manihaizm'le karşılaşmış olmaları gerektiğini, dolayısıyla din değişikliği hadisesinin genel kanıdan (762/63) farklı olarak 755/56 yıllarında olma ihtimalini öne sürer (Clark, *The Conversion of Bögü Khan to Manichaeism*, 2000, s. 114-115). Diğer yandan, Clark'ın bu görüşü, T. Moriyasu tarafından ayrıntılı bir şekilde tartışılır ve bu sonuca ulaşabilmek için yeterli kanıt bulunmadığının altı çizilir (Moriyasu, *New developments in the history of east Uighur manichaeism*, 2015, s. 319-322).

Bögü Kağan'ın Manihaizm'i kabul edişini etraflıca ele alan en ünlü tarihî belge, sırasıyla art arada iki yaprak olacak şekilde, U 73 ve U 72 numaralı Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi Turfan Araştırmaları arşivindeki yazmalardır.² Bu yazmalar Luoyang'dan dönen Kağan'ın uzun süren istişarelerden sonra nihayet, Manihaizm'e inanmaya ikna olduğu ve şehre gelip tüm halka bu müjdeyi verdiğini anlatır. Bunların yanında, doğrudan vakayiname türünde olmasa da bu önemli tarihî olayı, dolaylı olarak aktaran kayıtlar arasında U 111a (761), M 1, U 168 II numaralı yazmalar ile *Karabalğasun Yazıtı* da sayılabilir (Yoshida, 2023, s. 395).

Bunlara ek olarak, P. Zieme tarafından ilim dünyasına tanıtılan, L. Clark'ın kendi iddiasını ortaya koyarken göremediği, yakın zamanda bulunan 81TB10: 06-3a numaralı yazma da son derece önemlidir. (Zieme, 2009, s. 1-7). Bu fragmanın Uygur tarih bilgisine sunduğu en önemli katkılardan biri, Manihaist öğretinin sadece Çin üzerinden değil aynı zamanda batıdaki ülkelerden de geldiğini bildiriyor olmasıdır. Hasarlı olan fragmanın ilgili satırlarının bir kısmına aşağıda yer verilmiştir (Moriyasu, *New developments in the history of east Uighur manichaeism*, 2015, s. 322-323; Yoshida, 2023, s. 399):

“...[Orhon ülkesine] gelmek niyetinde idiler, batıdan (gelen) rahipler dini ve öğretiyi ... rahipler iki yüz kutsal yazma, bin top ipek sarıp iki ...”

Alıntıdaki satırlardan, batıdan gelen rahiplerin beraberlerinde iki yüz kadar kutsal yazmayı Uygur ülkesine getirdikleri anlaşılmaktadır. Bu bilgilere dayanarak Eski Uygurların Orta Asya Manihaistleri ile yakın irtibatlarının olduğu çıkarımı yapılabilir.

Yukarıda sözü edilen U 73 ve U 72 arşiv numaralı yazmalar ise din değişikliği süreci hakkında dikkat çekici bilgiler sunar. Aşağıdaki bölümde, hükümdarın yalnızca mütevazı bir kararla Manihaizm'i şahsi olarak kabul etmediği aynı zamanda bir taç giyme töreni yaşandığını da görebilmekteyiz (Özbay, *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, 2019, s. 29):

“Efendimiz hükümdarımız Bögü Han (ve) bütün rahipler (hükümdarın) ardından ata bindiler; bütün önemli prens ve prensesler, ileri gelenler başta olmak üzere, büyüğünden küçüğüne tüm halk muazzam bir coşku ve sevinçle şehrin kapısına kadar gittiler. O sırada efendimiz hükümdar [şehre] girip **taçını taktı; kendi al [kaftanını] giyip altın tahtının üzerine oturdu. Daha sonra [beyler]e, halka güzel buyruk(lar) verdi.**”

² İlk kez 1929'da *Türkische Turfan-Texte II*'de yayımlanan (Bang & Gabain, 1929) bu iki sayfa, daha sonra çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Ayrıntılı bilgi ve metnin tamamı için bk. (Özbay, *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, 2019, s. 28-29).

Uygurların Manihaizm'i kabul etmelerinden önce de Türkler arasında hükümdarların kut sahibi olduğu, dolayısıyla yönetme yetkisine kutsal olarak sahip oldukları inancı bulunur. Manihaizm kilise ile birlikte bu kut inancının daha da sistematikleştiğine dair işaretler mevcuttur. Bu durum, kağanların kullandıkları unvanlarda da karşımıza çıkar. *Tengri* unvanı, Türk kağanlarınca Manihaizm dininin kabulünden önce de kullanılıyor olmasına karşın, Manihaizm'le birlikte Uygur kağanları için yaygın bir unvan hâline geldiği gözlenmektedir. Aşağıdaki tabloda on üç Uygur hükümdarının kullandıkları unvanlar listelenmiştir (Wang, 2008, s. 117-119; Pan, 1990, s. 395-396).

Tablo 1: Uygur Kağanları

	İsim	Unvan	Hüküm Dönemi
1.	Kutlug Kağan	Kutlug Bilge Kül Kağan	(742-747)
2.	Bayan Çor (/Moyen Çor)	Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan	(747-759)
3.	Böğü Kağan	Ay Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan	(759-780)
4.	Tun Bağa Tarkan	Alp Kutlug Bilge Kağan	(780-789)
5.	Talas	(Ay) Tengride (Kut) Bolmuş Külüg Bilge Kağan	(789-790)
6.	A-cho (/Açor)	Kutlug Bilge Kağan	(790-795)
7.	Kutlug (/Huaixin) ³	Ay Tengride Ulug Bolmuş Alp Kutlug Külüg Bilge Kağan	(795-805)
8.	Külüg Bilge	Ay Tengride Kut Bolmuş Külüg Bilge Kağan	(805-808)
9.	Baoyi (/Pao-i)	Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan/ Kün Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan	(808-821)
10.	Küçlüg Bilge	Kün Tengride Ulug Bolmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan	(821-824)
11.	Hazar Kağan	Kün Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan	(824-832)
12.	Kut Tegin (/Kül Tegin)	Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan	(824-839)
13.	Hazar Tegin (He-sa)	—	(839-840)

Yukarıdaki *tengride bolmuş*, *tengride kut bolmuş*, *tengride ulug bolmuş* ifadeleri unvanlarda Uygur kağanlarının gücünün boyun önde gelenleri veya boy liderleri olmalarına değil ancak tanrı

3 Yedinci Uygur Kağanı, aynı zamanda Ediz klanından ilk kağandır.

tarafından bahşedilmesi anlayışına dayandırılabilir. Uygur kağanları arasında “tengri” unvanının kullanımının yanı sıra, U 73 numaralı yazmadaki taç giyme merasiminin de birkaç istisna dışında sonraki hükümdarlar döneminde devam etmiş olması muhtemeldir.

Uygur Devleti, 840’ta yıkıldıktan sonra Kırgız Kağanı ile Çin İmparatorluğu temsilcileri arasındaki yazışmalarda Uygur kağanlarının kendilerini “cennetin gözdeleleri” olarak saymaları bu unvana ithafen söylenmiş olabilir. İmparator Tang Wuzong’un baş danışmanlarından Li Deyu’nun Kırgız Kağanı’na Uygurların yıkılışından sonra gönderdiği tebrik mektubunda şu ifadeler yer almaktadır:⁴

“Uygurlar kendilerini cennetin gözdeleleri olarak adlandırdılar ve insanlığı veya doğruluğu geliştirmediler. Onların pervasız eylemleri acımasızdı ve tüm yabancı halkları ezdiler.”

Diğer yandan, Manihaizm’in kabulüyle birlikte Soğdlu danışmanların, Uygur yönetimindeki etkileri artmış görünmektedir. Hatta 779’da Çin İmparatoru Taizong’un [Çin. 唐太宗] (h. 762-779) ölümünden sonra, danışmanların durumdan faydalanarak Çin’i işgal etmek için Böğü Kağan’ı ikna etmeleri üzerine, Uygur generallerinden bazıları duruma karşı çıkar. Fakat planı bozmanın başka bir yolunu bulamayan ilk kuzeni ve başdanışmanı Tun Bağa Tarkan, Kağan’a suikast düzenleyerek Soğdlu müttefiklerin pek çoğunu da öldürtür. Alp Kutlug Bilge Kağan unvanını alır ve Çin yanlısı bir politika benimser (Mackerras, The Uighurs, 1994, s. 318). Ayrıca, Alp Kutlug Bilge Kağan’ın tengri unvanını kullanmaması da dikkate şayandır. Wang’ın aktarımına göre Tang Sarayı kayıtlarından Eski Tang Kitabı’nda (Jiu Tang shu, Çin. 舊唐書) yöneticiler arasındaki ayrılıklar şöyle kaydedilir (Wang, 2008, s. 111-112):

“Kağan nasihat kabul etmedi. Tun Baga insanların heyecanlarından yararlanıp Han’a saldırıp öldürdü. Ayrıca Kağan’ın gözdeleleri ve onu cezbeden Soğdlularla birlikte 2000 kişiyi daha öldürdü.”

Jiu Tang shu’da bahsi geçen, katledilen 2000 kişi sayısının abartılmış olması mümkün olsa da isyan sırasında ciddi sayıda insanın öldürülmüş olduğu sonucuna varılabilir.

Bununla birlikte, bu hadiseyi Soğdlara ya da Manihaistlere karşı topyekûn bir isyan olarak görmek de doğru olmayacaktır. Kimi kaynaklarda Manihaist Soğdların ya da Manihaizm’in Uygurlar arasında gittikçe önemini yitirmiş olduğuna dair iddialar olmasına karşın, Tun Bağa Tarkan’ın bile son döneminde Soğdlarla arasını düzeltmiş olduğu anlaşılabilir. Uygur İmparatorluğu bu ciddi isyan ve suikastlar ile otorite sorunu yaşamış olmalıdır. Devlete eski görkemini geri kazandırmanın en etkili yollarından biri de ekonomik zenginliğe sahip olmaktır. Bu hususun bilincinde olan Tun Bağa Tarkan, Soğdlarla arasını tamamen açmamış, zaten halef hükümdar olan oğlu Talas Han, “Ay Tengride Kut Bolmuş Kültüg Bilge Kağan” unvanını alarak “tengri” unvanı alma geleneğini devam ettirmiştir (Wang, 2008, s. 120).

Tun Baga Tarkan’ın oğlu Talas Han aynı zamanda Yağlakar boyunun son güçlü hükümdarıdır. Kendinden sonra gelen A-cho Kağan genç yaşı dolayısıyla devleti yönetememiş, yerine El ögesi adı verilen kağan naibi önemli kararlar almıştır. Bu durum bir şekilde devlet yönetimindekiler arasında hizipçiliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kağan herhangi bir varis bırakmadan 795’te ölünce de yerine Ediz klanından kuvvetli bir Uygur generali olan Kutlug Han (Huaixin) geçmiştir.

4 Mektup hakkında daha ayrıntılı bilgi için aşağı bakınız.

Karabalgasun Yazıtı'nda Uygur Kağanları sırasıyla anlatılır. Yazıt'ta Böğü Kağan'ın Manihaizm'i kabul etmesinden bahsedilmesinin yanı sıra, yedinci Uygur hükümdarı Huaixin Kağan'ın kahramanlıklarına da oldukça geniş yer verilir. Huaixin Kağan'ın tahta çıkmadan önceki başarılarının anlatıldığı satırlar aşağıdaki gibidir (Moriyasu & Yoshida, New Edition of the Chinese Version of the Karabalgasun Inscription, 2019, s. 29):

“[Tanrısal Kağan (=yedinci kağan) başbakan olduğunda, olağanüstü bir uğurlu işaretle doğduğu için tüm bakanlar arasında eşsizdi. Karargâh kampında otururken strateji planlar ve binlerce kilometre ötedeki savaşta zafer kazanırdı. O, (mağlup olan) toplumlara lütufla boyun eğdiren, sıcakkanlı ve yumuşak huylu bir adamdı. Hayırseverlikle [yönetti... ..]. Halk için kurallar koydu ve devlet işleriyle uğraştı.” (Karabalgasun Yazıtı, Çince metin/12-13)

Bunların yanında, Yazıt'ta “Tanrısal Kağan” olarak da anılan Huaxin Kağan'ın Manihaist tapınakları yeniden inşa ettirmesi ise şu sözlerle ifade edilir (Moriyasu & Yoshida, New Edition of the Chinese Version of the Karabalgasun Inscription, 2019, s. 32): “(Tanrısal Kağan) mabetleri onardı ve rahipleri rahatlattı, böylece dinleyiciler sakin ve rahat yaşadılar.” (Karabalgasun Yazıtı, Çince metin/22). Bu övgü dolu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Manihaizm'in Eski Uygur toplumu arasında ikinci yükselişine vesile olan Huaxin Kağan aynı zamanda gözü pek, korkusuz bir askerdir. Dolayısıyla, Manihaizm'in Uygurlara savaşçılık güçlerini kaybettiğini ileri sürmek bir yanılgı olacaktır.

Büyük Uygur Bozkır İmparatorluğunun Çöküşü

Eski Uygurlar, 8. yüzyılın ortalarından 9. yüzyılın sonuna kadar süren güçlü bir imparatorluk kurmuşlardır. Devletin yıkılışının ardından, Uygur halkı Gansu ve Tarım bölgelerine doğru göç ederken Uygur aristokratları ise Çin'e gittiler. Tarım Havzası'na yerleşenler daha sonra bağımsız bir devlet inşa ederek daha başarılı olmuşlardır (Brose, 2017, s. 1-2).

Mevcut kaynaklar, Uygurların düşüşünün temel nedenlerinin altında siyasi hizipçiliğin zıt güçleri ile huzursuz tebaanın isyanlarının olduğuna işaret etmektedir. Çoğunlukla, Uygur İmparatorluğunda Manihaizm'in devlet dini olarak kabul edilmesiyle birlikte devletin ayrışmalardan kaynaklanan sorunları olmasına rağmen, bu sıkıntıların 9. yüzyıl başı gibi önemini yitirdiği anlaşılmaktadır. Ancak daha uzun süreli sorunun, veraset ve klanlar arası çatışmalarla ilgili olduğu söylenebilir. Özellikle, 832 yılında Hazar Kağan'ın (h. 824-832) öldürülmesi, iç çekişmelerin fitilini iyiden iyiye ateşlemiş görünmektedir. Yerine geçen Hu Tegin (Kut Tegin), istikrarı geri getiremediği gibi kendisi için düzenleneceğini düşündüğü bir suikast teşebbüsünden sorumlu tuttuğu An Yunhe adlı bir Uygur prensi ile Soğd kökenli bir bakanı idam ettirir. 839'da ise Kürebir adlı başka bir bakan, Şa-to Türklerine rüşvet vererek Uygur kağanını öldürtür, yerine He-sa (Hazar) kağan olur (Drompp, Tang China and the Collapse of the Uighur Empire, 2005, s. 33-35).

Bütün bu karmaşa sürerken Uygurlar, bir yandan da Yenisey Vadisi'nde yaşayan Kırgızların isyanı ile mücadele etmektedir. Çin kaynaklarına göre, 758 yılında Kırgızlar Uygurların boyunduruğu altına girmişler ve bundan sonra uzunca bir süre Çin ile doğrudan bir temasları olmamıştır. Öte yandan, Kırgız Hanı, 820'de Uygurların zayıfladığını fark edince kendini kağan ilan eder. Uygur askerî güçleri, bu ilk isyankâr hareketi kontrol edebilseler de isyanın devamı gelir; kayıtlar, bu iki grubun savaşının en azından 20 yıl boyunca devam ettiğini aktarmaktadır. Bununla birlikte, Kırgızların gittikçe güçlendiklerini ve özgüven kazandıklarını ise *Xin Tang Shu*'da geçen aşağıdaki sözlerden anlayabiliriz (Drompp, Tang China and the Collapse of the Uighur Empire, 2005, s. 36-37):

“Zamanınız tükendi! Altın çadırınızı alacağım ve çadırınızın önünde atlarımı süreceğim ve bayrağımı dikeceğim. Eğer bana karşı gelebiliyorsanız, hiç durmayın! Yapamıyorsanız, o zaman defolun!” (Xin Tang Shu, Çin. 新唐書 217b:6149)

Kırgızların Uygurlar hakkındaki bu kesin kanaatinin bir nedeni de Hu Tegin’in ölümünde parmağı olan Kürebir ve diğer yöneticilerle arası iyi olmayan Uygur komutanı Külüg Baga’nın Kırgızlara sığınması ve onlara Uygur sarayından hayati önemde istihbarat bilgisi sağlamış olmasıdır. Neticede, Kırgızlar Uygur Kağanlığını işgal ederek bayraklarını ve ünlü altın çadırlarını yakmışlardır (Drompp, Tang China and the Collapse of the Uighur Empire, 2005, s. 37-40).

Kırgızların bu şiddetli hırsı, büyük olasılıkla *Karabalgasun Yazıtı*’nda Huaixin Kağan’ın tahta geçmeden önceki kahramanlık öyküleri anlatılırken değinilen Kırgızların Uygurlar karşısında aldıkları bozguna kadar gitmektedir. *Karabalgasun*’da bu bölüm şöyle yer alır (Moriyasu & Yoshida, New Edition of the Chinese Version of the Karabalgasun Inscription, 2019, s. 30):

“... Kırgız Kağanı (Tanrısal Kağan tarafından) vuruldu ve can verdi. (Yağmalanan) sığırlar ve atlar bir vadiyi dolduracak kadar çoktu, (ele geçirilen) silahlar ve cephaneye ise bir dağ oluşturacak kadar büyüktü.” (Karabalgasun Yazıtı, Çince yüz/13-14)

Bozkır devletleri arasındaki çekişmeler Asya’nın tarihî dönemlerinde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Halklar arasındaki savaşlar bir tür intikam çekişmelerine doğru evrilebilir. Bununla birlikte, Uygur İmparatorluğunun yıkılışı, Moğol platosunun güçlü Türk imparatorluklarına ev sahipliği yaptığı yaklaşık üç yüzyıllık bir dönemi sona erdirmiştir. Bu tarihten sonra Cengiz Han’ın yükselişi olan 13. yüzyılın başlarına kadar Çin kaynaklarında bölgeye dair ayrıntılı bilgi yer almaz.

Bu olaylar sonucunda, devletleri yıkılan Uygurların bir kısmı Gansu ve Tarım Havzası bölgelerine kaçarak hayatta kalmış; bir kısmı ise Çin’e iltica etmiştir. Çin kayıtları kesin olmamakla birlikte, son Uygur kağanı He-Sa’nın erkek kardeş(ler)inin de Çin’den sığınma talep ettiğini söylemektedir. Ayrıca, Tang sınırındaki Tiande’ye varan bu ilk Uygur mülteci gruba sabık Kağan’ın kardeşi Ormizd Tegin’in (Prens Hürmüz) komuta ettiği düşünülmektedir. Gelen mültecilerin ne kadar kalabalık olduğunu ise Çinli sınır yetkilisi Wen Deyi şöyle ifade eder (Drompp, Tang China and the Collapse of the Uighur Empire, 2005, s. 37-40, 42): “Çadırları ufku doldurdu, doğudan batıya 60 li⁵ boyunca sonlarını göremiyorum!” (資治通鑑 ZZTJ 246: 7947).

Anlaşıldığı üzere, 830’lara kadar Çinliler Uygurların ülkede gittikçe artan iç karışıklıklar ve sıkıntılar dolayısıyla bir gerileme süreci içinde olduklarının farkına varamamışlardır. Hatta 821 yılında Uygur Kağanı’nın eşi olacak Taihe Prensesi’ne eşlik eden Çinli heyet, Chang’an’a döndüğünde Uygur elçiliğinin büyüklüğünden ve düşününün gösterişinden ciddi endişe duyduklarını aktarmıştır. Bu yanıltıcı ziyaretin de etkisiyle Uygurların siyasi durumunu idrak edememişler, at ve ipek ticaretine bir süre daha devam etmişlerdir. (Drompp, Tang China and the Collapse of the Uighur Empire, 2005, s. 42)

Tang Hanedanlığı (MS 618-907) döneminin en büyük dış kaynaklı endişelerinden biri, önceki hanedanlıkların yaşadıklarına benzer olarak, kuzeydeki genellikle güçlü ve savaşçı göçebe halkların akınlarıdır. Kaynaklarda zamanla Türklerin (Çin. *Tujue*) yerini alan Uygurlarla (Çin. *Huihu*) olan ilişkilerin özellikle sıkıntılı olduğu görülür. 744’te kurulan Uygur Bozkır Kağanlığı kurulu-

5 1 li = yaklaşık 500 m.

şundan kısa bir süre sonra Çin Hükümetini çok zorlayan ve ağır zarara uğratan An Lushan isyanını (755-762) bastırmak üzere Tang yönetimine Böğü Kağan önderliğinde yardım etmiştir (Drompp, Late-Tang Foreign Relations: The Uyghur Crisis, 2005, s. 368). Tarihin ilerleyişi, bu yardımla Çin yönetiminin biraz da kapatılması zor bir borcu üstlenmiş olduğunu gösterir. Bundan sonraki ilişkiler, kısmen gergin olmasına rağmen, at-ipek ticareti ile Tang İmparatorluk prenseslerinin Uygur yöneticileri ile evlendirilmesi gibi Uygurların daha çok kazanç elde ettiği bir biçimde sürdürülmüştür.

Öte yandan, 840'taki Uygur Bozkır Kağanlığının çöküşü de Çinliler için uzun süreli mülteci akınlarına sebep olduğundan yeni zorluklara yol açmıştır. Bu yüzden, Uygur ve Kırgız mültecileri kontrol etmek veya ortadan kaldırmak, Çin yönetiminin en mühim sorunlardan biri olarak görülmüştür. Uygur mülteci krizi sırasında, Li Deyu tarafından, mültecileri Çin'e ve başka yerlere gönderen Kırgız Kağanı'na, Çin İmparatoru adına yazılan mektupta Kırgız Kağanı'nı tanımış olduklarını göstermektedirler.⁶ Mektupta, Kırgız ve Çin yönetici haneleri arasındaki akrabalık bağlarının altı çizilerek Kırgız Kağanı'ndan kaçan Uygur mültecilerini yakalaması ve onları bertaraf etmesi için istekte bulunulur. (Drompp, Late-Tang Foreign Relations: The Uyghur Crisis, 2005, s. 373-375):

“... Sayıları bini bile bulmayan hayatta kalan Uygur birlikleri, güvenlik için dağ vadilerine dağıldılar. On gün içinde kesinlikle ele geçirilebilirler. Prensisi bir kez daha gördüğümde, [olayların bu dönüşünden] çok memnun oldum. Kağan zaten [Uygurların] düşmanı olduğu için, bu barbarları tamamen yok etmeniz şart. Söndürülmemiş közler daha sonra mutlaka belaya yol açacaktır.”

Li Deyu'nun bu sözleri, Uygurların devletleri yıkıldıktan sonra bile Çin için tehdit oluşturmaya devam ettiğini göstermektedir. Özellikle Kırgız Kağanı övülerek sınırdaki Uygur mülteci birlikleri ile ilgili ortak adım atılması teklif edilmiş ve bu potansiyel tehlikenin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Ayrıca, Li Deyu son Uygur kağanının eşi, Taihe Prensisi'nin sağlıklı bir şekilde Çin'e teslim edilmiş olmasını da takdir ettiklerini belirtmektedir.

Uygur Bozkır İmparatorluğu ve İç Moğolistan'daki 8.-9. yüzyıllardaki şiddetli kuraklık

Şiddetli ve uzun süreli kuraklıklar, pek çok gelişmiş tarım devletlerinin ve uygarlıkların gerilemesine neden olan önemli bir faktör olarak görülmüştür (Di Cosmo, ve diğerleri, 2018, s. 439). Son dönemlerde daha çok yapılan iklim değişikliği araştırmaları neticesinde, geride bıraktığımız binyılda dünyadaki en ağır iklim krizlerinden birinin Uygur Bozkır İmparatorluğu hüküm sürerken İç Asya'da yaşandığını göstermektedir. Gittikçe önemi artan paleoklimatoloji alanında yapılan bu yeni araştırmalar, tarihî toplumların geçmişine farklı bir bakış açısıyla yaklaşmanın gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

2018 yılında, Di Cosmo vd. tarafından yapılan “İklimsel Stres ve Bozkır Göçebeleri: Uygur İmparatorluğunun Tarihini Paleoklimatoloji Verileriyle Yeniden Düşünmek (744-840)” adlı çalışma, Uygur Bozkır Kağanlığının tarihi için son derece çarpıcı veriler sunar (Di Cosmo, ve diğerleri, 2018). Arşivlerde, Uygur Bozkır İmparatorluğunun yaklaşık 100 yıllık hükmünün son yıllarında kış mevsiminin çok zorlu olduğu ve şiddetli kuraklık yaşandığına dair farklı kayıtlar mevcut olsa da bu zorlu mevsimin şiddetinin ne kadar olduğunu anlamak mümkün değildi (Mackerras, The Uighurs, 1994, s. 319). Ancak son dönemdeki paleoklimatoloji araştırmaları, bu

⁶ Kırgız kağanları, tıpkı Tang İmparatorları gibi soylarını, ünlü Han Hanedanı generali Li Guang'ın torunu Çinli General Li Ling'e dayandırmıştır (Drompp, Tang China and the Collapse of the Uighur Empire, 2005, s. 126).

kuraklığın zannedildiğinden çok daha uzun sürdüğünü ortaya koymaktadır. Yeni bulgular, İmparatorluğun yaklaşık 70 yılının ağır bir kuraklıkla geçtiğine işaret etmektedir.

Di Cosmo vd.'ye göre, kuraklık araştırmaları için Moğolistan'daki Urgat volkanik alanındaki canlı ve ölü ağaçlardan toplanan numuneler ile Pamir Dağları'nda bulunan Karakul Gölü etrafından alınan örnekler, Orta Asya'daki en kurak dönemlerden birinin Uygurların yaşadığı 780-850 arasında olduğunu göstermektedir. İklim değişikliği verileri, Uygur İmparatorluğu kurulduğu sıralarda daha olumlu ve nemli koşullarının varlığını gösterirken özellikle 783 yılından başlayıp 850'ye kadar bölgeyi etkisi altına alan şiddetli bir kuraklığın devam ettiğine dair önemli sonuçlara ulaşılmıştır (Di Cosmo, ve diğerleri, 2018, s. 444-445). Ayrıca, adı geçen çalışmada, bu uzun süreli orta ve şiddetli kuraklığın merkezinin 100 km yakınında Uygur İmparatorluğun başkenti olan Karabalgasun'un bulunduğu da ifade edilir. Bu ağır ve zorlayıcı iklim koşullarına rağmen İmparatorluğun başkentinin taşınmamış ve olduğu yerde bırakılmış olması da dikkat çekicidir (Di Cosmo, ve diğerleri, 2018, s. 448).

Bu denli etkili ve yıkıcı çevresel koşulların içinde ayakta kalmayı başaran Uygur İmparatorluğu ile ilgili bilgi veren tarihî kaynakların büyük çoğunluğu, son derece güçlü ve heybetli bir devletin varlığını tasvir eder. Daha önce, kısaca alıntılıdığımız Arap seyyahlardan Tamîm ibn Bahr, 821'de Kağan'ın şehrinin yakınlarındaki ordugâhtan önemli ölçüde etkilenmiştir. Tamîm, Kağan'ın *şehrine varmadan önce, beş fersah uzaklıktan, en azından 100 kişilik olan* Kağan'a ait altın bir çadır gördüğünü söyler. Daha sonra, yakınlardaki gölün kenarına konuşlanmış olan orduyla ilgili bilgi verir. Ona göre, yaklaşık 20.000 kadar tam donanımlı, zırhlı atlılardan oluşan ordu, *bütün Türk* boylarının *içindeki en güçlü ordudur* (Minorsky, 1948, s. 284-285). Kısacası, bu ifadelerden kuraklığın en şiddetli zamanları yaşanırken dahi İmparatorluğun son derece etkile-yici askeri varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Yanlış bir yaygın kanıya göre, bazı çalışmalar Uygurların Manihaizm dininin tesiriyle, özellikle de vegan beslenme nedeniyle savaşçı özelliklerini kaybettiklerini iddia etmektedir. Ancak Manihaizm'in resmî din olarak ihdasından yaklaşık 60 yıl sonra bölgeye giden Tamîm'in yukarıdaki sözleri İmparatorluğun son 20 yılında bile, hâlâ ne kadar güçlü ve ürkütücü bir orduya sahip olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, 821-22 yılında dahi Çinlilerin, Uygurların çöküş sürecinde olduklarının farkına varamayarak Taihe Prensesi'ni [Çin. 太和公主], Uygur Kağanı'yla evlenmesi için beraberinde bir heyetle başkente göndermiş olmaları da büyük olasılıkla bu disiplinli ve heybetli ordunun yabancılar üzerindeki etkisinin kaçınılmaz bir sonucu dolayısıyladır.

On üç Uygur kağanının en azından yedisinin eşi Çinlidir. Ancak bunlardan yalnızca ikisi doğrudan imparatorların kızıdır: ilki, Bayan Çor Kağan'ın eşi Ningguo Prensesi, İmparator Suzong'un [Çin. 唐肅宗 / 唐肅宗] (h. 756-63) kızı; ikincisi ise Taihe Prensesi, İmparator Xianzong'un [Çin. 憲宗] (h. 805-820) onuncu kızıdır (Barfield, 1989, s. 151; Mackerras, Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts, 1969, s. 221-239). Özetle, 822 yılından Uygurların Kırgızlar tarafından işgaline kadar Çin İmparatoru'nun kendi kızı Uygur Kağanlığının "Hatun"u olmuştur (Mackerras, The Uighurs, 1994, s. 325).

Bununla birlikte, Manihaizm dininin kabulünün altında yatan asıl saikin ekonomik kaynaklı olması ise son derece kuvvetli bir ihtimaldir. Manihaist Soğdu tüccarlar ve Tang Hanedanlığı ile geliştirilen yakın ilişkiler sayesinde Uygurlar, tarım ve hayvancılık faaliyetlerini yürütebilecekleri uygun çevre koşullarına sahip olmasalar da mali bir çöküş yaşamamışlar; kuvvetli bir orduyla uzun bir süre mevcudiyetlerini devam ettirebilmişlerdir.

Diğer yandan, birinci bölümde tartışıldığı üzere, Manihaist inanırların tamamının katı bir vegan beslenme düzenine sahip oldukları yargısı doğru değildir. Muhtemelen, toplumun genelinde farklı beslenme düzenleri mevcuttu. Ayrıca halkın beslenme düzeninin ordunun kuvvetini olumsuz etkileyerek zayıflatmış olduğuna dair herhangi bir delil olmadığı gibi aksi durum için yukarıda da etraflıca değindiğimiz pek çok kayıt bulunmaktadır.

Bunların yanında, Manihaizm dininin kabulünün Uygurların çöküşünde hiçbir etkisi olmadığı iddiası da yanlış olacaktır. Manihaizm'in kabulü, dinî ritüeller ve vecibelerden ötürü olmasa da Soğdların Uygur yönetiminde etkin rol almaları nedeniyle Uygurların çöküşüne etki etmiş olmalıdır. Tarihî kaynakların aktarımına göre, on üç Uygur kağanından beşi doğrudan yakın çevresi tarafından öldürülmüştür. Tüm Uygur hakanları arasında yalnızca Böğü Kağan bir hükümdarlık sürebilmiş ancak o da sonunda suikasta kurban gitmiştir. Tarihî kaynaklar, Uygur kağanları, hatunları, kağan naipleri, memurları, bakanları, generalleri, kısacası tüm üst düzey yöneticileri arasında bitmek bilmez ayrılıklar olduğunu aktarmaktadır.

Sonuç

Eski Uygur toplumu son derece çeşitli ve katmanlı bir yapıya sahiptir. Toplumun, onlarca farklı etnik kökenden insanın çeşitli dinlere inandığı çok kültürlü bir mozaik üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Uygurların farklı uluslarla yaptıkları ticari ve askerî anlaşmalar ve ortaklıklarla gittikçe kuvvetlendiği gözlenir. Ancak yöneticiler ve toplumu oluşturan boylar arasındaki çekişmeler nihayet şiddetli ve uzun süreli kuraklıkla birleşince devletin yıkılışı kaçınılmaz olmuştur. Türk tarih yazıcılığında takip edilegelen çizgisel tarih okuma anlayışı, her bir olayı bir zincir halkası gibi bağımsız olarak birbirine bağlama geleneği, bu toplumları doğru anlamamızın önündeki önemli bir engeldir. Tarih birçok farklı bağımsız dinamiğin aynı anda bir araya gelmesi ile oluşan resmin bir kesit olarak betimlenmesi ve ilgisiz gibi görünen olaylar arasındaki bağlantıların anlaşılmasıyla doğru değerlendirilebilir. Bilindiği gibi, bir toplumun tarihi, yüzeysel olarak sadece savaşların tarihi değildir.

Elinizdeki bu makalede farklı bir tarih yazımı yöntemi uygulanarak din, askeri yapı, etnik kimlikler, ticaret, iklim ve coğrafya gibi bileşenler bir arada işlenmiştir. Ayrıca, Eski Uygurların Manihaizm'i neden kabul ettikleri, bu dinin toplumsal yapılarında ne gibi değişikliklere sebep olduğu üzerinde durularak İmparatorluğun çöküşünün altında yatan esas sebepler tartışılmıştır. Bugüne kadar farklı zeminlerde dile getirilen vegan beslenmenin Eski Uygurlara savaşçılık özelliklerini kaybettirdiği ve Manihaizm dininin getirdiği mecburiyetlerden dolayı Uygur devletinin çöktüğü iddiası tarihî kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Dahası, elde edilen sonuçlar, Böğü Kağan'ın Manihaizm'i çoğunlukla ekonomik sebeplerle kabul ettiğine işaret ederken bu tarihî Türk toplumunun çok güçlü bir orduya sahip olmasına rağmen, yönetimdeki siyasi istikrarsızlık ve iç çekişmeler dolayısıyla yıkılışa mahkûm olduğunu göstermektedir.

Extended Abstract

The linear historical interpretation traditionally followed in Turkish historiography, which links each event as an independent chain, is a significant obstacle to clearly understanding these societies. History can be accurately assessed by depicting it as a cross-section of a picture formed by the simultaneous convergence of many different independent dynamics and by understanding the connections between seemingly unrelated events.

In this article, a different method of historical writing has been applied by combining components such as religion, military structure, ethnic identities, trade, climate, and geography. It

also discusses why the Old Uyghurs accepted Manichaeism, what changes this religion brought about in their social structures, and the underlying reasons for the Uyghur Empire's collapse. The findings suggest that Böğü Khagan accepted Manichaeism primarily for economic reasons while indicating that this historical Turkic society, despite having a very strong army, was doomed to collapse due to political instability and internal conflicts in its administration.

Manichaeism is a religion founded by Mani in the 3rd century in Mesopotamia that spread from Asia to Europe. Based on a dualistic system, this religion defines concepts such as good and evil, light and darkness, and soul and matter as opposites. Similar to this duality, the community subject to the church is also clearly divided into elects (OldUyg. “dendar”) and auditors (OldUyg. “nigoşak”). While elects primarily refer to priests or priestesses, auditor is a term for ordinary believers. Another significant aspect of the social structure of Manichaeism is its highly disciplined eating and drinking customs. It is particularly noteworthy that very strict rules are applied for the priestly class, as it is recommended that they not only follow a vegan diet but also consume very little food and drink throughout the day (Reeves, 2011, p. 14). However, for auditors, a vegan diet is not strictly mandatory. The worldly lives of these two religious classes are quite different.

However, today, why a warrior Turkish Steppe state accepted Manichaeism, a religion with strict rules remains an important question. Historical sources show that the Uyghurs adopted Manichaeism in the mid-8th century through the Sogdians during the reign of their third ruler, Böğü Khagan. On the other hand, the relationship between the Sogdians and the Old Uyghurs dates back to before the Uyghurs adopted Manichaeism. As the Old Uyghur state strengthened, the Sogdians were the most influential community in their developing economy.

The most famous historical document that thoroughly explains Böğü Khagan's conversion of Manichaeism is the manuscripts numbered U 73 and U 72 in the Turfan Studies archive of the Berlin-Brandenburg Academy of Sciences, which appear consecutively as two leaves. These manuscripts describe how, after long consultations upon his return from Luoyang, the Khagan was finally convinced to convert to Manichaeism and came to the city to deliver this news to his people. Additionally, although not direct chronicles, other records indirectly recounting this important historical event include manuscripts numbered U 111a (761), M 1, U 168 II, and the Karabalgasun Inscription (Yoshida, 2023, p. 395). The Karabalgasun Inscription clearly shows that subsequent Uyghur Khagans also supported Manichaeism. It describes the deeds of the seventh Uyghur ruler, Huaixin Khan, referring to him as the “godlike khan” and detailing the monasteries he had built (Moriyasu & Yoshida, New Edition of the Chinese Version of the Karabalgasun Inscription, 2019, p. 29).

There are various views on the extent to which Manichaeans influenced the decline of the Uyghurs. According to some, the vegan diet weakened the Uyghurs, causing them to lose their warrior traits and eventually disband. However, historical records indicate that this view is incorrect. Recent paleoclimatology studies have revealed important information previously overlooked in the history of the Old Uyghurs: a severe drought lasting about 70 years (Di Cosmo et al., 2018, p. 439). Moreover, it is believed that the region just 100 km from the Uyghur capital was the centre of this drought. These new studies in the increasingly significant field of paleoclimatology clearly show the necessity of approaching the history of ancient societies from a different perspective.

Moreover, facing severe drought and internal strife, the Uyghurs contended with Kyrgyz uprisings in the Yenisei Valley for nearly two decades. Tensions between Sogdian advisors and senior

administrators, who wielded significant influence among Uyghur elites, severe climatic conditions and continued Kyrgyz rebellions progressively weakened the state. This culmination of factors led to the eventual dissolution of the Uyghur Khaganate following the Kyrgyz invasion in 840.

Kaynakça

- Asmussen, J. P. (1989). Ammō, Mār. *Encyclopaedia Iranica*, I, 979.
- Bang, W., & Gabain, A. (1929). *Türkische Turfan-Texte II. Manichaica*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in kommission bei Walter de Gruyter U. Co.
- Barfield, T. J. (1989). *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. Oxford: Basil Blackwell.
- BeDuhn, J. D. (2000). *The Manichaean Body*. Baltimore: The Johns Hopkins University.
- Brose, M. C. (2017, 06). The Medieval Uyghurs of the 8th through 14th Centuries The Medieval Uyghurs of the 8th through 14th Centuries. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, 1-20. (D. Ludden, Dü.) New York: Oxford University Press. doi:10.1093/acrefore/9780190277727.013.232
- Chavannes, É. É., & Pelliot, P. (1911-1913). Un traité manichéen retrouvé en Chine. *Journal Asiatique*(1, 2), s. 499-617; 99-394.
- Clark, L. V. (2000). The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism. R. E. Emmerick, W. Sundermann, & P. Zieme (Ed.) içinde, *Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus* (s. 83-123). Berlin: Akademie Verlag.
- Clark, L. V. (2009). Manichaeism Among The Uygurs: The Uygur Khan Of The Bokug Clan. J. D. BeDuhn (Dü.) içinde, *New Light on Manichaeism Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism* (s. 61-71). Leiden: Brill.
- Clark, L. V. (2013). *Uygur Manichaean texts: Volume II: Liturgical Texts*. Turnhout: Brepols.
- Dandamayev, M. A. (1993). Cyrus II The Great. *Encyclopaedia Iranica*, 4, 516-521.
- de la Vaissière, É. (2005). *Sogdian Traders* (3. b.). (D. Sinor, N. Di Cosmo, Dü., & J. Ward, Çev.) Leiden: Brill.
- Di Cosmo, N., Hessel, A., Leland, C., Byambasuren, O., Tian, H., Nachin, B., . . . Cook, E. (2018). Environmental stress and steppe nomads: Rethinking the history of the Uyghur Empire (744-840) with Paleoclimate data. *Journal of Interdisciplinary History*, 48(4), s. 439-463. doi:10.1162/JINH_a_01194
- Drompp, M. R. (2005). Late-Tang Foreign Relations: The Uyghur Crisis. V. H. Mair, N. Shatzman Steinhardt, & P. R. Goldin (Ed.) içinde, *Hawai'i Reader in Traditional Chinese Culture*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Drompp, M. R. (2005). *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire, A Documentary History*. Leiden: Brill.
- Foltz, R. C. (2010). *Religions of the silk road: Premodern patterns of globalization* (2 b.). London: Palgrave Macmillan.
- Gardner, I. (1995). *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*

(1 b.). Leiden: Brill.

Kósa, G. (2011). Image, The Sea of Fire As a Chinese Manichaean Metaphor: Source Materials for Mapping an Unnoticed. *Asia Major*, 24(2), s. 1-52.

Lieu, S. N. (1980). Nestorians and Manichaeans on the South China Coast. *Vigiliae Christianae*, 34(1), s. 71-88. doi:10.2307/1582860

Lieu, S. N. (2009). Medieval Manichaean and Nestorian Remains in the Zayton (Quanzhou) of Marco Polo. J. D. Beduhn (Dü.) içinde, *New Light on Manichaeism Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism* (s. 181-199). Leiden: Brill.

Mackerras, C. (1969). Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts (744 to 840). *Central Asiatic Journal*, 13(3), s. 215-240.

Mackerras, C. (1972). *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories A Study in Sino-Uighur Relations 744-840*. Canberra: Australian National University Press.

Mackerras, C. (1994). The Uighurs. D. Sinor (Dü.) içinde, *The Cambridge History of Early Inner Asia* (2 b., s. 317-342). Cambridge: Cambridge University Press.

McLaughlin, R. (2016). *The Roman Empire and the Silk Routes: The Ancient World Economy and the Empires of Parthia, Central Asia and Han China*. Barnsley: Pen & Sword Books Ltd.

Minorsky, V. F. (1948). Tamim ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12(2), s. 275-305. doi:10.1017/S0041977X00080228

Moriyasu, T. (2015). New developments in the history of east Uighur manichaeism. *Open Theology*, 1(1), s. 316-333. <https://doi.org/10.1515/opth-2015-0016> adresinden alındı

Moriyasu, T., & Yoshida, Y. (2019). New Edition of the Chinese Version of the Karabalgasun Inscription (カラバルガスン碑文漢文版の新校訂と訳註). *Studies on the Inner Asian Languages* (内陸アジア言語の研究), 34, s. 1-59.

Özbay, B. (2019). *Huastuanıft Manihaist Uygurların Tövbe Duası* (2 b.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Özbay, B. (2023). The Basic Sentence Structure of the Manichaean Confession Book Xwästvānıft in Sogdian and Old Uyghur. J. Kornfilt, G. Sakhatova, & M. Suleymanov (Ed.) içinde, *Exploring the Diversity of Turkic Languages: Studies in Morphology, Syntax and Language Contact* (s. 55-82). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Pan, Y. (1990). *Sui-Tang foreign policy: four case studies*. Vancouver: University of British Columbia.

Qian, S. (1993). *Records of the Grand Historian: Han Dynasty II* (2 b.). (B. Watson, Çev.) Hong Kong-New York: The Research Centre for Translation, The Chinese University of Hong Kong ve Columbia University Press.

Reeves, J. C. (2011). *Prolegomena to a History of Islamicate Manichaeism*. Oakville: Equinox Publishing Ltd.

Sims-Williams, N., & Durkin-Meisterernst, D. (2022). *Dictionary of Manichaean Texts. Vol. III: Texts from Central Asia and China Part 2: Dictionary of Manichaean Sogdian and Bactria* (2 b.). Turnhout: Brepols.

Sundermann, W. (1985). *Ein manichäisch-soghdisches Parabelbuch*. Berlin: Akademie Verlag.

Teigen, H. F. (2021). *The Manichaean Church in Kellis*. (J. D. BeDuhn, D. M. Burns, & J. van Oort, Dü) Leiden: Brill.

UNESCO World Heritage Convention. (2021, 07 25). *Quanzhou: Emporium of the World in Song-Yuan China*. 12 20, 2023 tarihinde alındı

Wang, X. (2008). A New Study on Mouyu Qaghan's Conversion to Manichaeism. H. Chen, & X. Rong (Ed.) içinde, *Great Journeys across the Pamir Mountains A Festschrift in Honor of Zhang Guangda on his Eighty-fifth Birthday* (s. 111-127). Leiden: Brill.

Wiesehöfer, J. (2001). *Ancient Persia* (2 b.). (A. Azodi, Çev.) London: I. B. Tauris.

Yoshida, Y. (2023). Böğü Qaghan, Zieme, Clark, and Moriyasu: On some aspects of the early phase of the Uighur Manichaeism. E. Morano, S. N. Lieu, & N. A. Pedersen (Ed.) içinde, *Manichaica Taurinensia* (s. 395-403). Turnhout: Brepols.

Zieme, P. (2009). [有關摩尼教開教回鶻的一件新史料] Youguan Monijiao kaijiao Huihu de yijian xin shiliao [On a New Uighur Source on the Propagation of Manichaeism]. *Dunhuangxue jikan*(3), 2009, 1-7. (D. Wang, Çev.)